

УДК 821.161.2

Олена ЩЕРБАК,

аспірант

(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

ЖІНКИ У КИЇВСЬКОМУ ЛІТОПИСІ

У статті проаналізовано текст Київського літопису з погляду наявності у ньому образів жінок. Незважаючи на обмаль інформації про них, зібрано і систематизовано літописні відомості про жінок у киеворуській історії XII ст. Встановлено, що більшість жіночих образів пов'язана з розгорнутою інформацією про їх батьків, братів або чоловіків.

Ключові слова: літопис, жіночий образ, Київська Русь, історія, жінка.

З-поміж трьох давньоукраїнських літописів киеворуського періоду Київський літопис видається, на перший погляд, найменш цікавим з погляду наявності у ньому образів жінок. Якщо у «Повісті минулих літ» присутні такі виразні персонажі, як княгиня Ольга чи жінки Володимира, образ дружини воєводи Яна Вишатича – Марії, яку шанував Феодосій Печерський, а у Галицько-Волинському літописі наявна інформація про іноземних (польських, угорських) княгинь та королев, то у Київському такого розмаїття немає. По-перше, жінок у Київському літопису ніби й багато, але жодна з них не є особистістю такого масштабу, як Ольга; по-друге, всі жінки у цьому творі – виключно дружини, сестри, матері місцевих князів; по-третє, повідомлення про них у літописі має інформативний характер. Проте слід врахувати, що, скоріше за все, таке враження від Київського літопису зумовлено тим, що він загалом описує одну з найменш відомих, найменш вивчених і найбільш темних сторінок нашої історії – період занепаду Київської Русі, феодальної роздрібненості, міжусобних князівських воєн. Це був час, коли єдина гілка київських князів розпалася на декілька, удільні князівства почали провадити свою, незалежну від центру політику, а сам київський престол постійно переходив з рук у руки, і рідко коли той, чи інший князь міг втримати його більше двох-трьох років. Ясна річ, якщо з князів-чоловіків XII століття

справді відомі лише кілька імен, то про їхніх дружин відомо ще менше.

У першій половині XII століття, після смерті останнього князя єдиної Русі Володимира Мономаха, утворилося кілька князівських гілок, які беруть свій початок від великого київського князя Ярослава Мудрого. Дві найвідоміші з них походили власне від Володимира Мономаха – це нащадки його сина Мстислава, прозваного Великим, і Юрія Довгорукого.

У Володимира Мономаха було кілька синів і дві дочки. Його син Ярополк відомий тим, що завдяки йому Київська Русь занепала як єдина держава, а удільні князі перестали підкорятися столиці. Його дружиною була аланська княжна Олена, яка, ймовірно, народила йому сина Василька, про якого, однак, нічого не відомо. Проте, є запис про смерть самої княгині, яка пережила свого князя майже на 7 років. Згідно з оцінкою літописця княгиня відрізнялася помітною набожністю: «У рік 1145. У той же рік перенесла благовірна княгиня Олена князя свого Ярополка Володимировича із гробниці в церкву святого Андрія Первозванного і положила його коло Янки Всеволодівни» [4]. Це коротке повідомлення важливе тим, що в ньому вкотре згадана знаменита Янка, дочка Київського князя Всеволода I, діда Ярополка, про яку є окремі оповідання у «Повісті минулих літ».

Роман, Ізяслав і Святослав або не мали дітей, або про це нічого не відомо. Наймолодший же син Володимира Мономаха Андрій, прозваний Добрим, переяславський князь, хоч і мав двох синів, але помітної ролі на політичній арені вони не грали. Але у літописі є згадка про дружину його сина Володимира, князя Дорогобужського, дочку чернігівського князя Святослава Ольговича, яку звали Марія. Після смерті Володимира Андрійовича жадібний молодший син Мстислава I Володимир хотів зайняти Дорогобужське князівство, але варта не пустила його в місто. Тоді він, прикидаючись, сказав воєводі Славну Борисовичу: «Я цілую вам обом хрест, тобі і княгині вашій, що мені на вас не глянути лихом, ні на ятрівку свою, ні на села її, ні на що інше» [4]. Воєвода, повіривши його обіцянці, впустив Володимира у місто, але той, як тільки увійшов, то вкотре переступив клятву (що для нього було цілком звичним), і, «спокусився на майно, і на села, і на стада Володимира

Андрійовича, і погнав княгиню Марію із города. Вона тоді, узявши тіло князя, пішла на город Вручий до Вишгорода» [4].

Мстислав I Володимирович, син Мономаха від його першої дружини Гіти Уессекської, був успішним полководцем і державним діячем спочатку в Новгороді, а потім в Києві. Першою його дружиною була дочка шведського короля Христина, яка народила Мстиславу більшість його дітей. Саме запис про її смерть є одним з повідомлень Київського літопису: «У рік 1121. І княгиня Христина, жона Мстислава Володимировича, померла місяця січня у вісімнадцятий день» [4]. Відомо про Христину надзвичайно мало, окрім того, що вона, можливо, була родичкою однієї з французьких королев, Інгеборги, а в літописі вона більше ніяк не представлена. Ця шведська принцеса, однак, була матір'ю старших дітей Мстислава.

Старшим сином Мстислава і Христини був Всеволод, князь новгородський, який помер через кілька років після батька, проте на київський престол так і не сів, бо Мстислав залишив його своєму молодшому брату Ярополку. З дітей Всеволода від його другої дружини Віри (за Л. Махновцем), відома лише Верхуслава, яку перед самою своєю смертю Всеволод видав за польського князя, про що і мовиться у літописі: «У рік 1137. І Всеволод Мстиславич оддав у Ляхи дочку свою Верхуславу» [4].

Ізяслав II, князь Київський, син Мстислава від Христини, був одружений з німецькою принцесою Агнесою, яка доводилася онукою імператору Священної Римської імперії Фрідріху I Барбароссі. У Київському літописі наявний лише запис про її смерть: «У рік 1151. У той же час переставилася княгиня Ізяславова» [4].

Після смерті першої дружини Ізяслав, згідно з літописом, 1153 року задумав одружитися вдруге – з грузинською царівною Русудан, дочкою царя Деметре I, згідно з версією Л. Войтовича [2], яку підтримав Л. Махновець. У літописі розповідається, як Ізяслав доручив своєму сину Мстиславу з почтом йти «назустріч мачусі Русудан» [4], але «ходили вони до города Олешья, та, не знайшовши її, вернулися» [4]. Наступного року, за кілька місяців до своєї смерті, Ізяслав удруге спорядив посольство на чолі зі своїм сином до Русудан, і цього разу «зустрів її Мстислав у

порогах, і привів її до Києва» [4], де Ізяслав справив з нею весілля.

Ростислав I, третій син Мстислава і Христини, також був Київським князем, і боровся за престол з чернігівською династичною гілкою і Юрієм Довгоруком, тоді князем новгородським. Його ж старший син Роман, який періодично займав київський престол, одружився з невідомою на ім'я дочкою Святослава Ольговича (новгород-сіверська лінія) і його дружини Катерини. Цікаво, що ця Святославна доводилася рідною сестрою Ігорю, князю Новгород-Сіверському, головному герою давньоукраїнського епосу «Слово про Ігорів похід». У літописі ця жінка названа просто княгинею Романовою і згадана з приводу смерті Романа 1180 року: «Княгиня ж його безперестану плакала, стоячи перед гробом і так голосячи: “Цесарю мій благий, кроткий, смиренний, справедливий! По правді тебе наречено ім'ям Роман. Всею доброчесністю ти подобен еси йому. Багато досади дістав ти од смольнян, та не бачила я тебе, господине, ніколи, щоб ти за їх зло яким злом воздавав, а, на бога покладаючи, ти все переносив»][4]. Цей уривок з літопису винятковий тим, що, по-перше, «княгиня Романова» чи не єдина жінка у всьому творі, в уста якої автор вкладає пряму мову, а по-друге, її голосіння має цілком фольклорний характер. Княгиня порівнює свого князя зі святим великомучеником Борисом (ім'я Романа, дане йому при хрещенні), братом Ярослава Мудрого, якого разом з Глібом підступно вбив Святополк Окаянний. Образ же покірної дружини, яка любила і поважала свого чоловіка-володаря, а тепер не уявляла без нього свого життя і гірко плакала за ним, також має традиційні народотворчі мотиви і навіть дечим суголосний зі знаменитим образом Ярославни зі «Слова про Ігорів похід». Роман I Ростиславович і його княгиня були батьками одного з майбутніх великих князів Київських XIII століття – Мстислава Старого. Також існує версія, що цю княгиню звали Марія, бо під 1148 роком є запис про народження дочки Святослава Ольговича з таким ім'ям: «А на другий день у неділю рано, коли сходило сонце, родилася у Святослава Ольговича дочка, і нарекли її в хрещенні ім'ям Марія» [4].

Другий син Ростислава I Рюрик, який шість разів займав київський престол, згідно з літописом, був дуже набожним і

любив церкви, за що автор і описує його діяння з пошаною: «Сей же христоробівець Рюрик, літами немногий сей, чад прижив собі по плоті – про яких не час розповідь вести, – та по духу більше було йому плоду у спадок» [4]. Першою дружиною Рюрика була невідома на ім'я дочка хана Блука, але про неї відомостей у літописі не лишилося. Другою ж дружиною Рюрика була Анна, дочка Юрія Ярославича, князя Туровського, нащадка основної династичної гілки (від Ярослава Мудрого). Автор літопису називає Анну «однодумцею» князя Рюрика, коли завдяки їхнім зусиллям була споруджена церква святих Апостолів у Білгороді, а також, вслід за похвалою набожності Рюрика, хвалить і його жону: «Так само і христоробіва його княгиня, тезкою будучи Анні, родительці матері бога нашого, – а це ім'я і означає “благодать”, – ні про що ж інше не дбала, а тільки лиш про церковні потреби та про милість упослідженим, немічним і всім бідуючим» [4]. Автор порівнює княгиню зі святою праведною Анною, матір'ю Діви Марії, що є одним із найвищих виявів вшанування. Також Анна згадана з приводу народження її онучки Ізмарагд, дочки сина Ростислава і його дружини Верхуслави, яку Мстислав Удатний і тітка Передслава «взяли обоє до діда і до баби, Рюрика і Анни, і тоді виростили її в Києві на Горах» [4].

У Рюрика і Анни було двоє синів – Ростислав і Володимир – і двоє дочок. Про дружин і дітей Володимира, князя київського, відомостей мало. А от гучному весіллю Ростислава Рюриковича, який теж певний час займав київський престол, присвячене ціле оповідання. Після Великодня 1187 року князь Рюрик спорядив посольство на чолі з братом своєї дружини князем Глібом Юрійовичем і його жінкою до Всеволода, прозваного Велике Гніздо, сина Юрія Довгорукого і великого князя Володимиро-Суздальського, щоб посватати за свого сина Ростислава його дочку Верхуславу. Всеволод погодився і дав за нею у посаг «многе-множество, без числа, золота і срібла, а сватів обдарував великими дарами і з великою честю одпустив» [4]. Але князь так любив свою маленьку Верхуславу, якій було всього вісім років, що разом з княгинею «їхав же він за милою своєю дочкою до трьох стоянок» [4]. Ця згадка цінна тим, що тут робиться наголос на почуттях батьків, які віддавали дочок заміж і розлучалися з

ними (подібний випадок, коли батько тужив за своєю молодшою дочкою, згаданий також у Галицько-Волинському літописі, коли брянський князь Роман віддавав свою дочку Ольгу заміж за Володимира, князя Волинського).

Потім ведеться детальна розповідь про те, як Всеволод відправив дочку у Русь до Ростислава разом з її дядьком Яковом, як вона прибула до Білгорода у день святої Єфросинії, де «назавтра, на Іоанна Богослова, і звінчана вона у дерев'яній церкві святих апостолів блаженним єпископом Максимом» [4], а Рюрик Ростиславич справив таке пишне весілля, «якого ото не бувало і Русі», бо на ньому присутні були понад двадцять князів. Після цього він обдарував свою невістку та свата Якова, щасливе завершення місії якого принесло велику радість і «княгині його Марії, і боярам, і всім людям». Лише через дев'ять років у них народилася єдина дочка, «і нарекли її на ім'я Єфросинія, а на прозвання Ізмарагд, як ото називають дорогий камінь» [4].

Одна з дочок Рюрика і Анни, Передслава, стала першою дружиною тоді ще новгородського князя Романа Мстиславича, який згодом стане засновником Галицько-Волинського князівства. Передслава була матір'ю їхньої єдиної дочки Феодори, яку Роман віддав заміж за старшого сина галицького князя Володимира Ярославича, Василька. Сама ж Передслава згадується у літописі тоді, коли Роман боровся з Володимиром за Галицьке князівство і пішов до Польщі за допомогою, «а жону Передславу послав із галичанками у город Вручий на Пінськ» [4]. Але, не добившись «в Ляхах» підтримки своїм задумам, «пішов він до Рюрика Ростиславича, до тестя свого» [4], з яким потім то воював, то мирився. Востаннє Передслава згадана на хрестинах її племінниці Ізмарагд 1198 року, а потім її доля склалася трагічно – Роман, не бачачи більше користі у шлюбі з нею, насильно постриг Передславу у черниці [5]. На момент же загибелі самого Романа всього через кілька років він був одружений з Анною-Єфросинією, ймовірно, родичкою візантійського імператора, і мав від неї двох синів – Данила і Василька.

Іншу дочку Рюрика й Анни, згідно з літописними твердженнями, в кінці 1187 або на початку 1188 року видали заміж за юного Святослава, третього сина Ігоря Святославича, князя Новгород-Сіверського, і його дружини Єфросинії

Ярославни, героїв «Слова про Ігорів похід», про що і мовиться у літописі: «Одав Рюрик дочку свою Ярославу за Ігоревича за Святослава у Новгород-Сіверський» [4]. Очевидно, весілля відсвяткували одразу після горезвісного походу на половців 1187 року. Відомо лише про одну їхню дочку Агафію, яка стала дружиною мазовецького князя.

У Ростислава I Мстиславича, крім кількох синів, було ще три дочки. Агафія була дружиною новгород-сіверського князя Олега Святославича, старшого брата Ігоря Святославича. Агафена вийшла заміж за рязанського князя Ігоря Глібовича, з чийм напівлегендарним онуком Федором пов'язана історія про княгиню Євпраксію, яка обрала смерть замість безчестя. Але найвідомішою дочкою Ростислава була Олена, мати польського князя Лешека Білого, яка певний час керувала державою як регент і допомагала матері Данила Галицького Анні боротися за галицький престол для синів, про що розповідається у Галицько-Волинському літописі. Однак те, що Олена була дочкою саме Ростислава – це лише одна з версій, якої, однак, дотримується і Густинський літопис, і «Хроніка» Сафоновича. За польськими джерелами, вона була дочкою зноємського князя Конрада.

Окрім синів, у Мстислава від Христини ще було кілька дочок. Одна з них, Добродія, року 1122 була «одведена в Греки за цесаря грецького Олексія» [4], сина і співправителя свого батька Ісаака II Комніна. Після одруження Добродія отримала ім'я Ірина. Інша дочка, Марія-Агафія Мстиславівна, яку часто згадує літопис, була видана заміж за чернігівського князя Всеволода Ольговича. Найсуттєвіша згадка про неї стосується поділу руських князівств, коли 1142 року «послав Ізяслав Мстиславич посла до сестри своєї Марії і сказав: “Випроси нам у зятя Новгород Великий брату своєму Святополку”. Вона так і зробила» [4]. Всеволод Ольгович, який на той час займав Київський престол, виконав це прохання і Святополк ненадовго став новгородським князем, однак коли сам Ізяслав став князем Київським 1146 року, то посадив у Новгороді свого сина Ярослава, а Святополку віддав Володимир-Волинський. Цього року, 1146, Марія втратила чоловіка, однак вона залишилася в пошані як вдова київського князя. Зокрема, під час міжусобних воєн князь дорогобужський Володимир, син наймолодшого

Монаховича Андрія Доброго, коли пішов на чергову з кимось сутичку, «жонуоставив з двома дітьми, Святославом і Ростиславом, у городі Глухові, в удови Всеволодової Марії» [4], що й не дивно, бо дружина Володимира була дочкою Святослава Ольговича, брата великого князя Всеволода. Також у літописі міститься традиційний запис про смерть княгині 1179 року: «Того ж року преставилася Марія, удова Всеволодова, прийнявши на себе чернечу схиму. І покладена вона була у Києві, у церкві святого Кирила, що її сама була спорудила» [4]. Як видно, хоча Марія і прийняла чернецтво перед смертю, але літописець не називає її ні благочестивою, ні благовірною, а отже особливо набожною Марія не була і великі пожертви церквам не давала. Важливо те, що Марія була матір'ю київського князя Святослава Всеволодовича, за часів правління якого Ігор Новгород-Сіверський вирушив у свій програваний похід на половців. Саме цей Святослав є одним з центральних персонажів «Слова про Ігорів похід», де автор оспівує його чесноти, створюючи образ своєрідного «батька» руських князів, якого, однак, не послухалися запальні ратоборці.

Окрім цього, у Марії Мстиславівни і Всеволода II Ольговича була дочка Звенислава: 1142 року «одав Всеволод дочку свою Звениславу в Ляхи за Болеслава Високого» [4].

Після смерті Христини Шведської, 1122 року, «привели з Новгорода Мстиславові Володимировичу другу жону, Любаву Дмитрівну, онуку Завидову» [4], яка стала матір'ю його молодшого сина Володимира і дочки Єфросинії. Одразу після народження Володимира, 1132 року Мстислав помер, і все життя його молодшого сина було позначене війнами з двоюрідними братами, особливо, Мстиславом Ізяславичем. Відомостей про Любаву дуже мало. З Київського літопису ми дізнаємося лише про те, що 1155 року Любава поїхала у гості до свого зятя, чоловіка своєї дочки Єфросинії, угорського короля Гейзи, «і король дав багато майна тещі своїй» [4]. Але наступного року, коли вона поверталася звідти, Мстислав Ізяславич, воюючи з Володимиром, напав на місто Володимир, схопив Любаву і, посадивши на воза, відправив до Луцька, тоді як сам Володимир утік до Перемишля, а потім до короля Гейзи, звідки щойно повернулася його мати. Мстислав же «добро все одняв, що його

принесла була з Угрів удова Мстиславова» [4]. Взагалі, у давніх літописах часто зустрічаються епізоди, коли князі кудись тікають, ховаються від суперників, часто залишивши свою сім'ю напризволяще. До того ж Володимир, який був молодшим за свого племінника Мстислава, але, як старший Мономахович, хотів узяти у свої руки побільше влади, поклявся якось Мстиславу, поцілувавши хрест, що не зазіхатиме на його майно. Проте коли Мстислав 1169 року зайняв київський престол, Володимир переступив клятву. Мстислав же, осівши в Києві, сказав його матері Любаві: «ти іди в Городок, а звідти, куди тобі вгодно. Не можу я з тобою жити в одному місці, тому що син твій завше чигав на мою голову, а хреста переступаючи». І пішла вона в Чернігів до Всеволодовича Святослава» [4], де вона, певно, і померла, не дочекавшись князювання у Києві свого сина Володимира.

Сам же Володимир був одружений з невідомою на ім'я дочкою хорватського бана і палатина Угорщини Бейлуші. Про переговори його старшого брата Ізяслава щодо цього весілля у літописі є кілька повідомлень. 1150 року Ізяслав, після відлучення від церкви і вигнання з Києва, у якому на певний час запанував його дядько Юрій Долгорукий, разом з Володимиром поїхали в Угорщину в гості до короля Гейзи і його дружини, своєї сестри, Єфросинії. Там Ізяслав, «порадившись із зятем своїм, королем Гейзою, і з сестрою своєю, королевою Єфросинією, взяли у бана Бейлуші дочку за Володимира, і послали її вперед до Ізяслава в город Володимир» [4]. Але сам Володимир не поїхав слідом за нареченою, бо в нього не було коней і дружини, а зостався в Угорщині відпочивати, де король «велику честь склав йому, і сестра його, Володимира, і мужі його, короля» [4]. Погостювавши у короля і своєї сестри, Володимир повернувся до Ізяслава, який вельми радий був його бачити. І згодом, «пославши отроків, Ізяслав привів банівну за брата свого Володимира, і була радість велика і веселість» [4]. Цей випадок демонструє щирю любов і доброзичливість Ізяслава до свого молодшого брата Володимира, що ще яскравіше підкреслює підступність самого Володимира, коли той воював проти його сина і свого племінника Мстислава Ізяславича. Безіменна ж банівна народила йому двох синів, одного з яких Володимир

посадив у розграбованому ним Дорогобужі, який зайняв після смерті свого дядька Володимира Андрійовича.

У Володимира Мономаха було дві дружини: перша з них, Гіта Уессекська, дочка останнього англосаксонського короля Гарольда, була матір'ю більшості його дітей, зокрема Мстислава I, і померла чи то у 90-х роках XI ст., чи 1107 року, про що свідчить один з останніх записів «Повісті минулих літ». Другою ж його дружиною, існування якої досі не доведено, була якась Єфимія, ймовірно, половецька княжна, запис про смерть якої міститься вже у Київському літописі під 1127 роком: «У сей же рік переставилася княгиня, жона Володимира Мономаха, місяця липня в одинадцятій день» [4]. Чи існувала ця друга дружина, чи була тільки Гіта, чи, може, існувала ще й третя, та, яка померла того ж 1107 року (історики стверджують, що Гіта померла раніше) – на сьогодні досі не встановлено, а відтак неясно, хто з них став матір'ю молодшого сина Володимира Мономаха, Юрія, прозваного Довгоруком за зазіхання на центральні князівства. З Юрія Довгорукого можна умовно починати історію безпосередньо князівства Московського, а отже – сучасної Росії, бо саме він був першим князем Ростово-Суздальським, нащадки якого відмовилися підкорятися Києву, оголосили себе великим князями і почали курс на утворення незалежної північно-східної держави. Юрій Довгорукий традиційно вважається засновником Москви. Він був одружений двічі. Першою його дружиною ще у зовсім юні роки стала невідома на ім'я дочка хана Аспи, чий шлюб з Юрієм став звичайною у ті часи спробою мирного союзу між Володимиром Мономахом і половцями. Ця дружина стала матір'ю старших дітей Юрія, зокрема Ростислава і Андрія Боголюбського, і, вірогідно, Ольги, галицької княгині. Була у Юрія ще й друга дружина невідомого походження, є тільки припущення, що вона належала до візантійського роду Комніних і що, можливо, її звали Ольгою. Вона стала матір'ю молодших дітей Юрія, зокрема Всеволода Велике Гніздо. У Київському літописі під 1155 роком є запис про те, що коли Юрій вдруге став князем Київським, «прийшла Юрієва княгиня з дітьми своїми із Суздаля до Смоленська, до Ростислава Мстиславича. Ростислав же, узявши стрію свою з собою, пішов до стрія свого з усім військом

своїм, і прибув до стрія свого Юрія у Київ. І, отож, обнялися вони обоє з великою любов'ю і великою честю, а тоді веселилися» [4]. Встановити достеменно, про яку саме з дружин Юрія йдеться, неможливо, але Л. Махновець зазначає, що дітей звали Михалко і Всеволод, а отже, за логікою, це була друга, невідома дружина Юрія, яка померла 1183 року.

Найвідомішим сином Юрія Долгорукого був Андрій, прозваний Боголюбським. Легенда свідчить, що його дружина Уліта, дочка страченого Юрієм Довгоруком боярина, була учасницею змови проти Андрія, в результаті якої його вбили, після чого її також скарали на горло. Але Київський літопис, в якому вміщено ціле оповідання про вбивство «христоролюбивого і благовірного» князя Андрія, про його дружину не згадує жодним словом. Андрій Боголюбський відомий ще й тим, що його син Юрій Новгородський певний час був чоловіком грузинської цариці Тамари.

Один із молодших синів Юрія Долгорукого, Всеволод, прозваний Великим Гніздом через велику кількість дітей, князь Володимирський і недовго князь Київський, один з найвідоміших персоналій останнього періоду киеворуської історії, був одружений з княжною Марією, яка згадується в оповіданні про одруження їхньої дочки Верхуслави і Ростиласла Рюриковича.

Також у Київському літописі йдеться про дочку Володимира Мономаха і Гіти Уессекської Ефимію, яка вийшла заміж за угорського короля Кальмана Книжника. Після весілля Кальман звинуватив її у подружній зраді і відправив додому, в Київ, де вона і померла, про що повідомляє літопис: «У рік 1139. Переставилася Володимирівна Єфимія місяця квітня у четвертий день, у понеділок великодньої неділі» [4].

Дві інші великі династичні гілки походять від синів Ярослава Мудрого.

Третій син Ярослава, Святослав, був князем чернігівським і кілька років перед своєю смертю – князем Київським. Його дітьми від дружини на ім'я Кілікія були Гліб, Роман, Давид і Олег. Про нащадків Гліба і Романа відомостей нема. Давид, певно, найвагоміший князь чернігівський, який пробув на престолі довше за всіх – 26 років. Що ж стосується Олега Святославича, засновника Новгород-Сіверського князівства, то

від нього походять так звані Ольговичі, які брали активну участь у міжусобних війнах. У «Слові про Ігорів похід» Олег названий Гориславичем, очевидно, за зазіхання на чужі уділи і за війни, які він спричинив. Про його старшого сина Всеволода II Ольговича, князя Київського і чоловіка дочки Мстислава I Великого Марії вже було сказано. Другий син Олега Ігор також був князем київським, якого Володимир Мстиславич намагався врятувати під гніву натовпу, сховавши у своєї матері Любави, але не встиг, і Ігоря жорстоко вбили. Молодший же син Олега, Святослав Ольгович, після смерті Ігоря став новгород-сіверським князем, а після смерті Давидового сина Ізяслава – князем чернігівським. Першою дружиною Святослава була невідома на ім'я дочка половецького хана Аспи, рідна сестра першої дружини Юрія Довгорукого, яка, імовірно, стала матір'ю його старшого сина Олега і дочок, які вийшли заміж за Романа Рюриковича і Володимира Андрійовича. Другою його дружиною стала дочка новгородського посадника Петрила, яку Л. Махновець називає Катериною. Вперше вона згадується 1146 року, коли після смерті Всеволода Ольговича й Ігоря Ольговича Святослав, намагаючись втримати новгород-сіверське князівство, на яке посягав Ізяслав Давидович у змові з Ізяславом Мстиславичем, втік з Новгорода до Корачева, «а жона Катерина і діти, і дочка і син Олег, пішли з ним, і ятрівку свою, жону Ігореvu, він узав із собою» [4]. Наступного разу Ізяслав «розграбував город Облов, княгинин, Катерини, жони Святославової» [4], на що Святослав відповів тим, що захопив у полон дружин Ізяславових бояр і вимагав за них викуп. Далі Ізяслав Давидович задумав зненацька напасти на Чернігів, а Святослав «не відав про наїзд Ізяслава. Він стояв перед городом у таборі з княгинею Катериною і з дітьми» [4], що дає підстави припускати, що жінки руських князів супроводжували своїх чоловіків у їхніх воєнних походах. Найпомітніша роль припала Катерині після смерті її чоловіка Святослава Ольговича 1164 року, коли його сина Олега викликали до Чернігова, але він не застав свого батька живим, бо «таїли смерть його три дні, до приїзду Олега. Учинила ж се княгиня Катерина, порадивши з єпископом і з мужами князя свого з найзнатнішими. І цілували вони ікону святого Спаса на тім, щоб не посилати вість до Святослава Всеволодовича в

Новгород-Сіверський» [4]. Але єпископ Анатолій, який першим поцілував хрест, зрадив їх, і потайки послав гінця до Святослава Всеволодовича зі словами: «Стрий тобі помер, а по Олега ж послали. Але ж дружина по городах далеко, а княгиня сидить у безпорадності з дітьми, і добра безліч у неї. Поїдь-но вборзі. Олег же ще не в'їхав, а ти по своїй волі урядишся з ним» [4]. Таким чином, чернігівським князем став племінник Святослава Ольговича, син його брата Всеволода і Марії Мстиславни, майбутній київський князь, якого описував у своєму творі автор «Слова про Ігорів похід». Остання згадка про Катерину стосується її смерті і являє собою звичайний запис без будь-яких епітетів на адресу княгині чи коментарів: «У рік 1166. Преставилася княгиня Катерина, удова Святослава Ольговича» [4]. Як бачимо, у літописі є декілька згадок про Катерину, а отже вона була помітною особою, хоча для історії важливо те, що Катерина була матір'ю Ігоря Святославича, князя Новгород-Сіверського, героя «Слова про Ігорів похід».

Другою великою династичною гілкою були галицькі князі, які вели свій рід від старшого сина Ярослава Мудрого – новгородського князя Володимира, який помер ще за життя батька, а отже, київським князем не став. Володимир мав сина Ростислава, який став князем Волинським, Ростислав – Володаря, а Володар – Володимира, першого князя єдиного Галицького князівства. А цей Володимир був батьком знаменитого Ярослава Осмомисла, одного з персонажів «Слова про Ігорів похід» і тестя його головного героя Ігоря Новгород-Сіверського.

Як свідчить саме його прізвище Осмомисл, «той, що має вісім умів», князь був дуже розумним і завзятим. Справді, він увійшов в історію як один з найвидатніших галицьких князів. Однак для нашого дослідження він цікавий своїми шлюбно-любобними справами. Дружиною Ярослава Осмомисла 1150 року стала дочка київського і суздальського князя Юрія Долгорукого, про що є відповідний запис у літописі: «Оддав Юрій дочку свою за Святославича за Олега, а другу, Ольгу, – за Володимировича Ярослава в Галич» [4]. Цей союз з Юрієм був укладений батьком Ярослава Володимиром Володаревичем на знак їхньої спільної боротьби проти київського князя Ізяслава Мстиславича. Однак, по всьому видно, Ярославу його дружина була не до душі, і хоча

вона народила йому кількох дітей, зокрема спадкоємця Володимира і дочку Єфросинію, він не любив ні її, ні дітей, а завів собі коханку, якусь Настаську Чаргову, з якою прижив ще одного сина – Олега. Ольга ж, його законна дружина, 1173 року змушена була тікати «з Галича в Ляхи із сином з Володимиром» [4]. Як розповідає літопис, вона мала потужну підтримку, бо «многі бояри з нею були там вісім місяців», а галичани і дружина на чолі з князем Святополком (?) слали до неї послів з проханням повернутися, обіцяючи, що «князя твого ми візьмемо». Її синувигнанцю Володимиру київський князь Святослав дав в уділ місто Червен, але коли Володимир з матір'ю пішли туди, «встріла його вість од Святополка із Галича: “Поїдь уборзі. Отця твого ми схопили і приятелів його, Чаргових людей, побили. А ось твій ворог – Настаська”. І галичани, розіклавши вогонь, спалили її, сина її Олега в заслання вигнали, а князя Ярослава Осмомисла водили до хреста, що буде він по правді жити з княгинєю, і так вони уладилися» [4]. Далі, в ході чергових династичних воєн, Ольга з сином знову втекли до Михалка Юрійовича, молодшого сина Юрія Довгорукого, «бо Михалко був братом Ользі-княгині» [4]. Після цього у Київському літописі розповідь про Ольгу обривається, але згідно з Густинським літописом, в якому цю історію викладено ширше, Ольга так і не ужилася зі своїм чоловіком, а незадовго до смерті поїхала до іншого свого брата, Всеволода Велике Гніздо, у Суздаль. У Київському літописі є запис про народження у Всеволода четвертої дочки, яку нарекли Збиславою і яку «хрестила її тітка Ольга Юріївна» [4]. Наступна згадка про Ольгу стосується її смерті 1181 року. На відміну від багатьох інших скупих записів про кончину княгинь, автор дає Ользі схвальну характеристику: «Переставилася благовірна княгиня Ольга Юріївна, сестра Всеволода великого, наречена в чернецтві Єфросинією, місяця липня в четвертий день» [4], і додає, що «покладена у святій Богородиці Золотоверхій у Володимирі Суздальському» [4]. Ольга Юріївна є досить помітною особою порівняно з іншими. Історія її нещасливого шлюбу з Ярославом дозволила зберегти доволі яскравий образ вірної дружини, яку зраджував її чоловік. Ольга була матір'ю знаменитої Єфросинії Ярославни, героїні «Слова про Ігорів

похід», а її сина Володимира Л. Махновець називає одним з імовірних авторів цього епосу.

Самого ж Володимира, який у «Слові про Ігорів похід» постає благородним героєм (що й дає непрямі підстави вважати, що він був його автором), літописець зображує у непривабливому світлі. Коли Володимир зайняв галицький престол (хоча Ярослав Осмомисл хотів зробити своїм наступником незаконного сина Настаськи Олега), то «любив він пити багато, а думи не любив із мужами своїми» [4]. До всього розгульного і негідного способу життя, Володимир ще й взяв у попа його жінку і «зробив собі жоною» [4] (а радше – коханкою, бо вона ж була одружена з попом), і народив з нею двох синів. Та йому й цього було мало, бо «уподобавши де жону або чию дочку, він брав її насильно» [4], за що його галицькі мужі не любили і не поважали. Така нищівна характеристика Володимира, певно, мала слугувати виправданням Роману I Мстиславичу, нащадку Мстислава I Великого, який давно зазіхав на Галицьке князівство. У цей час Роман якраз задумав звернутися до Володимира, щоб видати заміж свою дочку від першої дружини Передслави «за сина його старшого Василька» [4]. Але, дізнавшись про всі ті неподобства, які чинить Володимир, почав слати послів до галицьких вельмож і «без опасу» [4] підбурювати їх скинути свого князя і прийняти на князівство його самого. Тоді галичани зібралися військом на Володимира, але не хотіли його вбивати, а тільки поставили умову: «ми не хочемо кланятися попаді і маємо намір її вбити! А ти – де хочеш, ту за тебе візьмемо» [4]. Однак всі розуміли, що Володимир не відмовиться від своєї коханки, а отже, вирішили його просто вигнати. Володимир же, злякавшись, зібрав свої багатства, взяв попадію і втік в Угорщину до короля Бели, щоб заручитися його підтримкою. Федора ж, видана заміж за Василька, незаконного сина Володимира, недовго пробула його дружиною, бо після втечі свекра «галичани ж Романівну Федору однявши у Володимира і послали до Романа» [4], який згодом і сам прибув у Галич як новий князь.

Ще однією жінкою, згаданою у літописі, яка не входить до жодної з названих династичних гілок, але походить від Ярослава Мудрого, є Анастасія Ярополківна. Її батько, Ярополк Ізяславич, князь Туровський, був сином Ізяслава I Ярославича, князя

Київського, спадкоємця Ярослава Мудрого і княгині Гертруди Польської. Крім Анастасії, Ярослав мав ще двох синів, однак його рід не зміг змагатися в потужності з Мстиславовичами, Ольговичами чи Юрійовичами. Анастасію Ярополківну 1090 року у віці 16 літ видали заміж за Мінського князя Гліба Всеславича, який 1119 року помер, а Анастасія залишилася вдовою. За переказами, і Гліб, і Анастасія, «велику мали любов до церкви святої Богородиці і до отця Феодосія, ревно наслідуючи отця свого Ярополка» [4]. У Київському літописі, так само як у Густинському і в «Синописі Київському», у якому вперше названо її ім'я, Анастасія згадана з приводу її смерті 1158 року: «Переставилася блаженна княгиня Анастасія, жона Гліба Всеславича, дочка Ярополка Ізяславича, сидівши по князеві своїм удовою сорок літ, а всіх літ їй од народження було вісімдесят і чотири роки. І покладена вона була у Печерськiм монастирі з князем у гробі, в головах у святого Феодосія. Стався ж упокій їй місяця січня в третій день, а в годину другу ночі, а в четвертий день вона покладена у гріб» [4]. А далі автор літопису наводить своєрідний реєстр пожертв, які надав Печерському монастирю батько Анастасії Ярополк. А перед своєю ж смертю Анастасія «мала п'ять сіл із челяддю і все оддала – навіть до повоя» [4]. Тобто, як бачимо, в найбільшій пошані у середньовічних авторів були жінки (та й чоловіки), які не тільки любили церкву і відрізнялися набожністю, а давали великі пожертви храмам і монастирям. Таких літописці іменували «благовірними» і «христоролюбивими».

Крім Анастасії, у Київському літописі згадана ще одна жінка, яка не вписується у вищезгадані династичні роди – дружина київського князя Святополка Ізяславича, який правив у кінці XI – на початку XII століття. У літописі під роком 1125 є запис про те, що «переставилася княгиня Варвара, жона Святополка Ізяславича, місяця лютого у двадцять і восьмий день» [4]. Про яку саме з дружин Святополка йдеться – Олену, дочку Тугоркана, чи його останню дружину, ім'я якої не вказане, – невідомо. Л. Махновець же назвав її Варварою, маючи на увазі напівлегендарну візантійську принцесу Варвару Комніну, дочку імператора Олексія I Комніна та Ірини Дукинї, з якою пов'язана легенда про появу у Києві мощей святої великомучениці Варвари.

Однак сучасні дослідники ставлять під сумнів існування Варвари взагалі, а якщо й була у Святополка дружина з таким іменем, то перша, а не остання, яка, за Київським літописом, померла вже після смерті князя.

Отже, жіноцтво у Київському літописі представлено багатьма історичними особами, щоправда, їх важко назвати літературними образами, бо всі згадки про них мають переважно інформативний характер. Та й для історії більшість із них, за винятком хіба що двох-трьох осіб, особливої цінності не мають, бо занадто мало про них відомо, і сам цей період досі залишається маловивченим. Тому жінок у Київському літописі можна розглядати здебільшого у зв'язку з їхніми батьками, чоловіками, братами.

Література:

1. Білоус П. В. Літературна медієвістика. Вибрані студії: у 3-х томах. – Т 2: Художній світ давньої української літератури: Ізборник / П. В. Білоус. – Житомир : ПП «Рута», 2012. – 428 с.
2. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження [Електронний ресурс] / Леонтій Войтович. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. – 649 с. — Режим доступу : <http://litopys.org.ua/dynasty/dyn.htm>
3. Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти : монографія / Леонтій Войтович. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2006. – 781 с.
4. Літопис руський [Електронний ресурс] / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/litop/lit.htm>
5. Подволоцький А. А. Правдива історія Київської Русі: про що мовчать підручники історії / Анатолій Подволоцький – Харків : Віват, 2014. – 352 с.

Елена Щербак. Женщины в Киевской летописи.

В статтю проаналізовано текст Киевской летописи с точки зрения присутствия в ней образов женщин. Несмотря на незначительную информацию о них, собраны и систематизированы летописные ведомости о женщинах в киеворусской истории XII века. Установлено, что большинство

женских образов связано с расширенной информацией об их отцах, братьях или мужах.

Ключевые слова: летопись, женский образ, Киевская Русь, история, женщина.

Olena Scherbak. Women in the Kyiv Chronicle.

The article deals with the text of the Kyiv Chronicle in the context of the presence of female characters. Despite the lack of information about them, the annalistic statements about female characters in the history of Kyivan Rus' of XII century are collected and systematized. It was found that the majority of female characters are connected with the detailed information about their fathers, brother or husbands.

Key words: chronicle, female character, Kyivan Rus', history, woman.